

Piątkowski, Andrzej

Zarys życia i działalności Profesora Leonida Żytkowicza

Czasy Nowożytne 9(10), 9-15

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Piątkowski
(Toruń)

Zarys życia i działalności Profesora Leonida Żytkowicza

W dniu 9 grudnia 1991 r. środowisko naukowe Torunia pożegnało Profesora doktora hab. Leonida Żytkowicza. Zmarły był pracownikiem naukowym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Instytutu Historii PAN w Warszawie. Zasłużył się nauce polskiej jako wybitny znawca dziejów społeczno-gospodarczych Polski XVI–XVIII wieku oraz zagadnień Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był wybitnym, cenionym działaczem Towarzystwa Naukowego w Toruniu oraz licznych krajowych i zagranicznych towarzystw naukowych.

Urodził się 17 lipca 1909 r. w Smorgoniach w powiecie oszmiańskim jako syn Romana – nauczyciela, kierownika szkoły w tymże miasteczku i Lubowi z domu Sinnicka¹. Wykształcenie elementarne zdobywał w domu. W latach 1923–29 uczęszczał do gimnazjum im. Adama Mickiewicza w Wilnie. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości² wstąpił na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego, gdzie w 1933 r. uzyskał stopień magistra filozofii i za pracę pt. „Zburzenie murów obronnych Wilna w l. 1799–1805.”

Na ostatnim roku studiów tj. w 1933 r. pełnił obowiązki zastępcy asystenta wolontariusza. Po ukończeniu studiów nie mogąc znaleźć pracy nauczyciela lub

¹ Prof. L. Żytkowicz we wszystkich dokumentach i wypełnianych własnoręcznie ankietach personalnych podaje zgodnie z błędnie po latach odtworzoną metryką rok 1910 jak rok urodzenia. Wypełniając wolę Zmarłego faktyczną datę urodzenia ustaliśmy na 17 lipca 1909 r. Por. również: S. Cackowski, *Leonid Żytkowicz (17 VII 1909/1910–4 XII 1991)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 99: 1992, nr 2, s. 163–166.

Pozostałe dane personalne zaczerpnięto z teczki osobowej Prof. Leonida Żytkowicza. Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (cyt. dalej Arch. UMK) sygn. K - 9/430.

² Nazwisko Profesora znalazło się na nieistniejącej już obecnie tablicy, „Zasłużeni i odznaczeni”, która wmurowano w ścianę auli szkolnej z okazji uroczystości 10-lecia istnienia gimnazjum. Por. T. Friedelówna, *Leonid Żytkowicz. Mł. asystent w Wilnie, Profesor UMK w Toruniu i Instytutu Historii PAN*, „Magazyn Wileński”, 1992, nr 17–18, s. 31.

archiwisty, uzyskał dzięki staraniom profesora S.Kościąłkowskiego, corocznie przedłużane, stypendium Funduszu Kultury Narodowej im. Józefa Piłsudskiego. Jednocześnie, od 1933 r. zaangażował się po raz pierwszy w poważniejsze prace naukowo-organizacyjne stając się sekretarzem „Ateneum Wileńskiego”. Na łamach tego czasopisma poza kilkudziesięcioma sprawozdaniami i recenzjami opublikował wyniki własnych badań.

W maju 1938 r. uzyskał doktorat nauk humanistycznych w zakresie historii za pracę pt.: „Litwa i Korona w 1794 roku”. W październiku tegoż roku wyjechał jako stypendysta do Paryża, gdzie uczęszczał na niektóre wykłady w Sorbonie i Collège de France oraz zbierał materiały dotyczące związków powstania 1794 r. z Francją. Z Paryża wrócił do Wilna w końcu sierpnia 1939 r., gdzie od 1 X 1939 r. objął obowiązki młodszego asystenta w seminarium historycznym USB i pozostawał na tym stanowisku do 15 XII tegoż roku tj. do chwili zamknięcia Uniwersytetu przez władze litewskie. Był sygnatariuszem protestu przeciw tej decyzji. Następnie przez prawie rok pozostawał bez pracy, dopiero w październiku 1940 r. mógł się zatrudnić jako dietariusz w Polskim Oddziale Instytutu Lituanistycznego w Wilnie. Od 1 I 1941 r. do 30 VI tegoż roku oraz od sierpnia 1944 r. do 1 maja 1945 r. był pracownikiem naukowym Centralnego Archiwum Litewskiej SSR. Okupację niemiecką przeżył na wsi, gdzie zajmował się lekcjami i pracą na roli. Uratował i zabezpieczył rękopis prof. S. Kościąłkowskiego o działalności Antoniego Tyzenhauza (wyd. Londyn 1970-1971)³.

W połowie maja 1945 r. wraz z rodziną przybył transportem repatriacyjnym do Torunia, gdzie zamierzał kontynuować pracę naukową w mającym powstać Uniwersytecie⁴ i tegoż roku został st.asystentem przy Katedrze Historii Europy Wschodniej, a od 1 lutego 1947 r. mianowany adiunktem. Ponadto od 12 czerwca do 31 grudnia 1945 r. pracował dodatkowo w Książnicy Miejskiej im. Kopernika oraz od 1 stycznia 1946 r. do lutego 1947 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Zarówno w czasie trwania tej pracy, jak i w okresach wcześniejszych, niejednokrotnie odbywał podróże służbowe w celu przewiezienia książek i przeprowadzenia rekonesansu bibliotecznego⁵. Obok prac nad organizacją Biblio-

³ S. Alexandrowicz, *Profesor Leonid Żytkowicz (17 lipca 1910 – 4 grudnia 1991)*. „Litvano-Slavica-Posnanesia, Studia Historica”, VI: 1994, s. 5.

⁴ Por. L. Żytkowicz, *Podróż z Wilna i pierwsze miesiące w Toruniu*, [w:] *Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Toruń 1955 (cyt. dalej *Wspomnienia...*) s. 381.

⁵ 1945, 21 października, Toruń, Leonid Żytkowicz do Ryszarda Mienickiego. Relacjonuje swoje wyjazdy po książki dla Biblioteki Uniwersyteckiej oraz opisuje warunki bytowania w Toruniu. [w:] *Źródła do dziejów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, t. I: *Powstanie i pierwsze dziesięć lat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1956. Wybór źródeł*, wyd. Henryka Duczkowska-Moraczewska, Toruń 1995, (cyt. dalej *Powstanie...*) nr 50, s. 75.

teki Głównej UMK czynnie uczestniczył w gromadzeniu zbiorów i budowaniu podstaw Biblioteki Instytutu Historycznego⁶.

Pomimo uzyskania w 1947 r. na Uniwersytecie Poznańskim pełnej samodzielności naukowej na podstawie rozprawy wydanej jeszcze w 1938 r. pt.: „Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797” pozostawał nadal na stanowisku adiunkta, a w 1951 r. został odsunięty od zajęć z młodzieżą studencką ze względu na szczególną niechęć Organizacji PZPR UMK⁷. Rysującą się, wobec konieczności utrzymania rodziny, niezwykle trudną sytuację życiową Profesora tylko częściowo uratowała decyzja o przeniesieniu go do Archiwum Uniwersyteckiego⁸, jednakże bez stałego zatrudnienia, z odnawianą co miesiąc nominacją. Jako organizator i jedyny pracownik tej komórki uniwersyteckiej był stale obserwowany przez organizację paryjną⁹.

Z dalszego przebiegu pracy zawodowej Profesora wynika, że Jego sytuację naukową i pracowniczą zmieniło korzystnie przyjęcie w 1953 r. etatu w Instytucie Historii PAN. W życiu Profesora zakończył się bowiem, spowodowany względami pozamerytorycznymi okres niestabilności zatrudnienia. Już w następnym roku tj. we wrześniu 1954 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego. Wiążąc się etatowo z IH PAN z miejsca bierze żywy udział w pracach tej instytucji, zarówno w komisji wydawnictw źródłowych jak i w obejmującym dzieje epoki feudalizmu Dziale I, w którym współpracował z prof. H. Łowmiańskim przy redakcji I tomu Historii Polski. Praca w IH PAN dała Mu ponadto możliwość dłuższych wyjazdów naukowych, z czego kilkakrotnie korzystał. Przebywając w Francji, Czechosłowacji, Rumunii oraz Bułgarii nawiązał tam liczne kontakty z historykami, instytucjami i organizacjami naukowymi.

W podanym okresie, wbrew życzeniom władz partyjnych nie osłabły jego związki z UMK oraz całym środowiskiem naukowym Torunia. W 1955 r. otrzymał kierownictwo Zakładu Historii Polski Nowożytnej w 1958 r. został wybrany na 2-letnią kadencję dziekana Wydziału Humanistycznego, a w 1959 r. po odejściu prof. S. Hoszowskiego, objął kierownictwo Katedry Historii Polski i Powszechnej XVI–XVIII w.

⁶ J. Wojtowicz, *Moi nauczyciele akademicy – garść wspomnień historyka: studenta i pracownika naukowego. Wspomnienia...* s. 375.

⁷ Por. R. Kozłowski, *Uwarunkowania polityczne działalności Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1989*. „Zapiski Historyczne”, t. 64, z. 1, 1999, s. 115 (cyt. dalej „Zap. Hist.”).

⁸ Por. I. Janosz-Biskupowa, *Archiwum Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu (1948–1968)*. „Zeszyty Naukowe UMK, Historia 5”, Toruń 1969, s. 70.

⁹ 1954, 30 grudnia, Toruń. Protokół posiedzenia Egzekutywy Komitetu Uczelnianego PZPR przy UMK. Opiniowanie wniosków o przyznanie Medalu 10-lecia Polski Ludowej. [w:] *Powstanie...* nr 179, s. 328. Por. również S. Alexandrowicz, op. cit., s. 8.

W czasie swojej pracy na Uniwersytecie Profesor brał czynny udział w kształceniu szeregu pokoleń młodych historyków. Był nauczycielem kilkunastu roczników studentów historii oraz prowadził wraz z prof. Hoszowskim seminarium doktorskie. Wypromował 2 doktorów oraz był recenzentem w kilkunastu, głównie otwieranych na Uniwersytecie Poznańskim przewodach doktorskich i habilitacyjnych. Jak napisze po kilkunastu latach Jego współpracownik prof. S. Cackowski „seminarzyści, doktoranci i habilitanci wiele Mu zawdzięczają, zwłaszcza w przedmiocie warsztatu badawczego, gdyż w tym zakresie był bardzo wymagającym nauczycielem i recenzentem”¹⁰. Z osobistych rozmów z Profesorem przebiegała, choć z trudem przez niego ukrywana prawda, iż wszelkie zajęcia dydaktyczne coraz bardziej stawały się dla niego męczącym ciężarem. W zasadzie nieczujący powołania nauczycielskiego, skupiony na własnych badaniach, musiał się odrywać od toku własnej pracy dla przygotowania wykładów i seminariów, według narzuconych z góry programów i rozkładów.

Dlatego też w 1962 r. w ramach realizowanej zasady jednoetatowości przeszedł do Instytutu Historii PAN, z którym związany był zresztą przez całe poprzednie dziesięciolecie¹¹.

Dla samego Profesora oznaczało to uzyskanie swobody w dysponowaniu czasem, który umiał z uwagi na narzuconą sobie surową dyscyplinę pracy i niezmiennie utrzymywany jej rytm, szczerze i owocnie zagospodarować. Prowadząc nieskrępowaną kwerendę źródłową w licznych archiwach, głównie pozatołuńskich, dla celów nie tylko własnych badań, ale co było rzadko spotykanym ewenementem, również dla celów związanych z obowiązkami recenzenta przedstawianych Mu do oceny prac. W IH PAN w związku z skupiającymi się na dziejach agrarnych zainteresowaniach naukowych i przysługującymi Mu kwalifikacjami i kompetencjami kierował wielkim przedsięwzięciem naukowym – edycją lustracji królewskiej XVI–XVIII w. Jak stwierdził to prof. S. Cackowski, nie było to kierowanie formalne, a wysoki poziom naukowy i edytorski, kilkadziesiąt wydanych lustracji jest w dużej mierze Jego dziełem. W czerwcu 1971 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego, a w 1980 r. przeszedł na emeryturę.

Jego wkład w tworzenie i rozwój Instytutu Historycznego, zwłaszcza Biblioteki Głównej i Instytutowej oraz Archiwum Uniwersytetu został doceniony po latach. Dopiero w 1989 r. władze UMK uhonorowały Profesora medalem „Za Zasługi Położone dla Rozwoju Uczelni”, natomiast uznaniem dla naukowej działalności i osiągnięć naukowych było odnowienie Jego doktoratu w dniu 19 II 1990 r. Był Europejczykiem w szerokim słowa tego znaczeniu. Zarówno w okresie czyn-

¹⁰ S. Cackowski, op. cit. s. 166.

¹¹ Na podstawie pisma Min. Szk. Wyż. z dnia 9 XI 1962 r. Wnosi się w nim o zwolnienie Profesora ze stanowiska zajmowanego w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Pismo nr DUE - II- 2/6 62. Arch. UMK, Sygn K-9/430.

nej pracy zawodowej jak i po przejściu na emeryturę nie tylko utrzymywał szerokie kontakty z uczonymi z innych krajów, głównie poprzez uczestnictwo w kilku międzynarodowych konferencjach oraz instytucjach naukowych, ale przede wszystkim przez publikowanie prac własnych oraz wyników badań polskich w szeregu fachowych czasopism zagranicznych.

Wolny czas spędzał obok spacerów na lekturze, zwłaszcza pamiętników i powieści, najchętniej wydawanych w różnych językach zachodnioeuropejskich. W myśl powiedzenia znanego filozofa francuskiego należy się schylić nad jego inteligencją, a pochylić nad okazywaną ludziom życzliwością. Nie odmawiał nigdy porad bibliograficznych i metodologicznych, równie chętnie dzielił się wiedzą.

Żywe i ściśle były Jego związki ze środowiskiem naukowym Torunia. Początki działalności Profesora w odbudowanym po latach Towarzystwie Naukowym sięgają już 1946 r. W lutym tego roku zanotowano bowiem kolejny już zbiorowy akces profesorów i pracowników uniwersytetu do szybko wówczas zmieniającej swoje formy organizacyjne instytucji naukowej¹². Była to grupa historyków, głównie ze Lwowa, ale także z Wilna, Warszawy i Pomorza. Na liście nowo przyjętych Profesor znalazł się w tym czasie w towarzystwie wybitnych osobistości naukowych: historyka kultury Kazimierza Hartleba, mediewisty, późniejszego prorektora UMK Bronisława Włodarskiego, cenionego historyka wojskowości Bronisława Pawłowskiego i historyka gospodarczego Stanisława Hoszowskiego. Uzupełniali tę listę Jan Gerlach, Kazimierz Ślaski oraz Adam Dygdała.

Już u progu działalności w Towarzystwie swój czynny udział w jego pracach udokumentował wchodząc od 19 X 1946 r. na długie lata w skład powołanych na Wydziale I Komisji Historycznych. W 1951 r. został członkiem tegoż Wydziału, którego twórczym sekretarzem był w latach 1952–1954. W przygotowanej w ostatnio podanym roku opinii S. Hoszowskiego czytamy: „Doc. Żytkowicz rozwinął także bardzo pożyteczną i umiejętną działalność organizacyjno-naukową jako sekretarz I Wydziału Towarzystwa Naukowego w Toruniu, troszcząc się o podniesienie poziomu naukowego i edytorskiego publikacji tego Towarzystwa”¹³. Ta jego troska według opinii współcześnie Mu żyjących sięgała granicy przyznanych Mu kompetencji. Z osobą Profesora wiąże się również praca nad całkowicie nową w dziejach Towarzystwa długookresową inicjatywą wydawniczą. Stały się nią, informujące aż do dnia dzisiejszego o działalności organizacyj-

¹² J. Serczyk, *W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1975*. [w:] *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń, 1978, s. 27.

¹³ S. Hoszowski, Ocena dorobku naukowego Doc. dr Leonida Żytkowicza, Toruń 17 luty 1954, Arch. UMK, sygn. K- 9/430.

nej Towarzystwa jak i też pracy naukowej i wydawniczej poszczególnych jego wydziałów „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”. Wstępne prace nad tą serią wydawniczą podjęto już w 1947 r., ale po raz pierwszy za okres od 1 I 1947 r. do 30 VI 1948 r. ukazały się w 1949 r. Redaktorami pierwszych dwóch tomów „Sprawozdań” byli prof. Tadeusz Czeżowski, mgr Józef Mossakowski i doc. Leonid Żytkowicz – filozof i dwóch historyków. Postępująca poprawa sytuacji Towarzystwa, uwarunkowana nieco korzystniejszą dla nauki polityką wewnętrzną państwa i PZPR, idąca w kierunku decentralizacji i udzielania kredytu zaufania stowarzyszeniom naukowym, umożliwiła zniesienie krępującej instytucji kontrolowania i opiniowania wszystkich przygotowanych do druku prac przez PAN w Warszawie. Na fali pierwszej „postalinowskiej” odwilży, do końca 1954 r. powyższe kompetencje przejęły powoływane w obrębie Towarzystwa komitety redakcyjne. Na czele jednego z sześciu, reaktywowanego dla publikacji źródeł historycznych, pod nazwą „Fontes” staje ówczesny docent Leonid Żytkowicz. Jako również późniejszy, w latach 1969–1981, wieloletni przewodniczący Komitetu Redakcyjnego tej serii wydawniczej oraz członek Wydziału I o pierwotnej nazwie „Nauk Historycznych, Prawniczych i Społecznych” na posiedzeniu naukowym w dniu 20 XI 1956 r. promuje i przedstawia przygotowaną do druku pracę Ryszarda Mienickiego: „Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1759 r.”¹⁴ Według posiadanych kompetencji przejmuje też obowiązki redaktora wydawniczego, wymienionego i opublikowanego w 1959 r. w ramach serii wydawniczej „Fontes” inwentarza. Z działalnością wydawniczą Towarzystwa wiązał się udział Profesora w redagowaniu „Zapisek Historycznych”. O ile pierwsza z powołanych przez Wydział Historyczno-Archeologiczny komisji redakcyjnych składała się z trzech osób – pracowników uniwersytetu: prof. Kazimierza Hartleba, prof. Karola Górskiego i mgr Józefa Mossakowskiego, to następna komisja była już liczniejsza. Obok wymienionych weszli do niej jeszcze prof. S. Hoszowski i doc. L. Żytkowicz. Obie te komisje zredagowały trzy tomy w czterech woluminach.

W wyniku kolejnych reorganizacji kilkakrotnie zmieniał się skład Komitetu Redakcyjnego Zapisek. W 1958 r. poczynając od tomu 24 funkcje redaktora naczelnego objął prof. Marian Biskup. Jednocześnie zmienił się komitet Redakcyjny, do którego weszli Jan Gerlach, Kazimierz Jasiński i Witold Łukaszewicz. Następną zmianę Komitetu odnotowano w 1964 r., w którym zamiast Jana Gerlacha wszedł Profesor¹⁵.

¹⁴ *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, Nr 10, z. 1–4, 1 I 1956 – 31 XII 1956, Toruń 1958, s. 34 (cyt. dalej *Sprawozdania...*).

¹⁵ Doroczne Walne Zgromadzenie w dniu 27 lutego 1992 r. Przemówienie Prezesa Towarzystwa Prof. Dra Mariana Biskupa. *Sprawozdania...*, Nr 45, Toruń 1993, s. 6.

¹⁶ Sprawozdanie z jubileuszu 65-lecia urodzin Profesora Leonida Żytkowicza i bibliografie Jego prac sięgającą do 1975 r. przygotowała K. Zielińska-Melkowska. „Zap. Hist.” t. 41, z. 3.

Przez blisko 25 lat współredagowania „Zapisek Historycznych” służąc doświadczoną radą, publikował również w nich wnikliwe recenzje prac naukowych. Dla uczczenia wkładu Profesora, w 65 rocznicę Jego urodzin „Zapiski Historyczne” poświęciły Mu zeszyt zawierający artykuły naukowe osób związanych z naukowymi zainteresowaniami Profesora, a także sprawozdanie z odbytej w sali Senatu UMK uroczystości jubileuszowej, a ponadto obszerną, sięgającą 1975 r., bibliografię prac Uczonego¹⁶. W uznaniu poniesionych zasług Towarzystwo Naukowe nadało Mu w 1986 r. tytuł członka honorowego. Owocna współpraca Profesora z Polskim Towarzystwem Historycznym została uwieczniona rok wcześniej w 1985 r. nadaniem Mu godności członka honorowego.

Wiek, przeżycia życiowe i nieuleczalna choroba podkopały siły Profesora. Do ostatnich jednak miesięcy życia starał się być czynny i zachować również aktywność naukową, często korzystał z Biblioteki Uniwersyteckiej. Nie spełnionym zamiarem Profesora okazał się planowany udział w opracowaniu dziejów krajobrazu polskiego, podjętym przez Komisję Koordynacji Badań nad Dziejami Wsi IH PAN. Zmarł 4 grudnia 1991 r.

W pamięci uczniów i współpracowników pozostał jako wzorzec Człowieka i Uczonego. Charakterystycznymi cechami Jego postawy i osobowości, ukształtowanymi przez wpływ różnych kultur, były: skromność, życzliwość, pogoda ducha, optymizm, wysokie wymagania w postępowaniu badawczym. Swój zawód traktował w sposób niesłychanie odpowiedzialny i rygorystyczny. Był uczonym starej daty, nie kłaniał się tendencjom politycznym. W domu nie założył telefonu; znajdujący się w polu jego zainteresowań badawczych materiał statystyczny opracowywał własnoręcznie bez pomocy najprostszych nawet urządzeń liczących. Wrażliwy na piękno krajobrazu i piękno architektury uczestniczył w licznych wycieczkach krajoznawczych. Obdarzony dużym poczuciem humoru, był niewyczerpanym źródłem anegdot, dykteryjek oraz sentencji. W specyficzny sposób łączył zajęcia dydaktyczne i rozmowy towarzyskie, miały zazwyczaj zamaskowany uśmiechem cel.

Środowisko historyków pozbawione zostało, wraz z zgonem Profesora Człowieka szlachetnego, gotowego nieść pomoc innym, o wysokiej kulturze umysłowej i duchowej, Nauczyciela i Przyjaciela.